

Мирон Капраль

До історії побудови нової церкви Богоявлення у Львові в 1711–1712 рр.

Myron Kapral

History of Construction of the new Church of the Epiphany in Lviv in 1711–1712

Church of the Epiphany in Lviv was built within two years in 1711–1712 and its consecration took place in mid-1712. The construction work of the church was organized by master carpenter Hryhory. In the hottest time of the work on the temple there were 30–40 carpenters apprentices simultaneously. Church brotherhood operated of limited funds, to build the church was collected about 2400 Polish zlotys. Impossibility to build a stone church led the Epiphany parish at the end of the 18th century to closing by the Austrian authorities and dismantling of this Ukrainian temple in Lviv.

Keywords: Epiphany Church, Lviv, wooden church, master carpenter Hryhory

Церква Богоявлення у Львові була побудована впродовж двох років, у 1711–1712 рр., а її посвята відбулася в середині 1712 р. Роботу з побудови церкви організував майстер-тегля Григорій. У найгарячішу пору на спорудженні храму працювало 30–40 теслярів-підмайстрів одночасно. Братство оперувало обмеженими коштами: на будівництво храму було зібрано близько 2400 зл. Неможливість побудувати муровану церкву призвела наприкінці XVIII ст. до закриття Богоявленської парохії та розпорядження австрійської влади про розібрання цієї святині львівських українців.

Ключові слова: Церква Богоявлення, Львів, дерев'яна церква, майстер-тегля Григорій

Про церкву Богоявлення у Львові відомо з джерел 1386 р. Її історію відслідковували історики за окремими згадками у актових та наративних джерелах¹. Спеціальних розвідок про історію львівського храму на Галицькому передмісті та про церковне братство з'явилося зовсім мало². Тому в її історії залишилося багато плям, які ще мають з'ясувати дослідники. У пропонованій розвідці зупинюся тільки на окремому епізоді церковної історії, намагаючись відтворити обставини та хронологію відбудови церкви на початку XVII ст.

Основним фактом, чому церкву Богоявлення слід було відбудувати на початку XVII ст., стало її спалення татарами під час нападу на Львів у 1695 р. Проте насправді церква Богоявлення загалом не потерпіла під час цих подій, як пишуть про це більшість дослідників. Джерелом хибної інформації став хроніст XVIII ст. Ян Томаш Юзефович, котрий занотував, що при відступі зі Львова татари склали у церкві та спалили трупи своїх загиблих воїнів³. Непереверену звістку Яна Томаша Юзефовича спопуляризував Антон Петрушевич⁴. Звідки її перенесли у свої розвідки Людвіг Фінкель⁵, Микола Голубець, Ігор Бокало, Микола Бандрівський, Богдан Лазорак. Хоча ще Александер Чоловський, який детально досліджував напад на Львів 1695 р., спростував Юзефовича та написав, що йшлося про спалену Воскресенську церкву на Краківському передмісті Львова⁶. Татарський напад прийшовся саме на Краківське передмістя, що найбільше й постраждало. Ось як описав епізод зі спаленням татарських трупів очевидець: «w samej cerkwi [Воскресення – М. К.], co przed Teatynami drewnianej, czterdzieści i trzy trupów Tatarowie spalili, bo ks. Teatyn z muru klasztoru swego liczył, kiedy ich włożyli do cerkwi»⁷. Як бачимо, Театинський кляштор справді знаходився поряд з церквою Воскресення, а не Богоявленською, розташованою на іншому передмісті Львова.

Братство, маючи на меті відбудову церкви, можемо припустити, зважало на стан храму, який погіршувався або не задовольняв братство. Братчики та парох тільки вичікували на сприятливіші часи, а вони наступили не скоро. На початку XVIII ст. шведські війська захопили місто у 1704 р., а невдовзі в місті та околицях запанувала сильна епідемія чуми (як тепер вважають дослідники⁸), що призвела до смерті багатьох тисяч львів'ян. У таких умовах братчики не могли розпочати відновлювально-реставраційні або будівельні роботи. Така можливість виникла тільки на початку 10-х рр. XVIII ст.

Відкрити хронологію та процес будови церкви дозволяють збережені книги прибутків та видатків Богоявленської церкви, що велися від 1705 по 1791 рр.⁹ Велика складка на «реставрацію цркѣви Бжѣѡй» розпочалася у середині 1711 р. після обрання на різдвяній елекційній сесії старших братства: Симеона Гребінки, Теодора Іванкевича, Георгія Мелнієвича та Тимофея Стефановича. Фактично кожен член братства склав значну пожертву на віднову церкви. Найбільше з братчиків доклалися теперішні

та колишні керівники братства: Тимофій Стефанович – 100 зл., Кирил Динискевич – 100 зл. (трьома внесками), Александер Цівковський – 35 зл. 6 гр., Іван Туркевич – 20 зл., Іван Гребінка – 17 зл. 12 гр.

Для активнішого збору братчики проводили широкі збірки у церкві під час недільних богослужінь у церкві та скеровуючи до цільової групи багатих купців грецького походження. Вони мали прибутки зі східної торгівлі, їх у місті називали «орієнтальниками». Тому братчики навіть тричі зверталися до них з проханням пожертв на відбудову церкви. За першим заходом було зібрано 84 зл., за другим – 26 зл., за третім – 39 зл. Також найбагатші грецькі купці жертвували окремо: Димитрій Полтопочан – 80 зл., Алексій Гречин – 10 зл.

Гроші приходили навіть від найбідніших парохіян Богоявленської церкви: Янова Гребенчиха склала 1 зл., таку ж суму зміг пожертвувати мельник Габріель з «Паняньського» ставу. Не міг залишитися поза братською збіркою священник церкви о. Симеон Гавалевич. Протягом церковного року (від Великодня 1711 р. до Великодня 1712 р.) чотири рази він складав пожертви, сума якої сягнула поважного числа – 84 зл. 20 гр.

Для збільшення суми старші братчики вдалися до застави церковних цінностей, але віддали його у надійні руки. Кредитором братства на суму 200 зл. став довголітній його керівник Александер Цівковський, взявши в заставу великий срібний хрест з позолотою. У 1712 р. віддало в застав греку Димитрію Полтопочану срібний церковний ліхтар за 60 зл. (с. 12). Братчики також вирішили продати 11 гривень (фунтів) та 3 лута церковного срібла. За цю вагу (близько 4,5 кг дорогоцінного металу) братчики виручили 370 зл.

Як показує квит, вчинений старшими братства Симеоном Гребінкою¹⁰ та Теодором Іванкевичем перед братством у середині 1713 р., на реставрацію церкви витрачалися всі гроші, які приходили до братської скарбниці. Таким чином протягом 1711–1713 рр. братство змогло накопичити на відбудову церкви 2393 зл. 28 гр., хоч ще на початок 1711 р. братство могло розпоряджатися скромною сумою у 175 зл.¹¹ Через два роки в братській скарбниці залишилося тільки 21 зл., отже майже всі кошти спрямовувалися на церковну будову.

Книга видатків братства церкви Богоявлення дозволяє нам прослідкувати, на що власне пішли ці кошти. В середині 1711 р. стару

споруду церкви братчики розібрали власними силами. Але до цього моменту кілька тижнів ремонтувалася огорожа («паркан») навколо церкви, очевидно, щоб забезпечити охорону будівельного майданчика від можливих крадіжок. А рік перед цим, у 1710 р., братство побудувало приміщення школи, шпиталю та будинок для пароха.

Спорудження церкви Богоявлення інтенсивно розпочалося у липні 1711 р. після угоди братства та пароха церкви з майстром-теслею Григорієм про виконання робіт¹². На знак згоди сторони випили могорич – меду на суму 1 зл. 24 гр. Невдовзі після цієї угоди, 30 липня 1711 р. до роботи стали 4 підмайстри («челядь») та майстер-тесля. В перший тиждень відбулися закладини нової церкви, в якій взяв участь львівський намісник та офіціал Діонісій Синкевич¹³. З цієї урочистої нагоди братство витратилося на риби та прянощі до тієї риби, хліб, пиво, мед та горілку до 10 зл. У бенкеті з нагоди закладин церкви взяли участь як духівництво, так і братчики та теслярі. Окремо братчики внесли до реєстру видаток отцеві наміснику 20 зл. готівкою.

Основні теслярські роботи в 1711 р. тривали більше двох місяців від кінця липня до середини жовтня. Якщо в перший та другий тиждень на будівництві працювало по 4 теслярів-підмайстрів, то на третій тиждень їх число зросло до 30 осіб. Найбільше робочих рук на будові церкви залучалося на четвертому тижні – 43, шостому – 49. Вже 13 жовтня майстри взялися за побиття церковної копули, завершуючи першу теслярську частину праці зі спорудження храмової споруди. До кінця року до чотирьох теслярів працювали три тижні, виконуючи, очевидно, внутрішні опоряджувальні роботи.

У 1712 р. інтенсивність теслярських робіт не зменшилася. В братських реєстрах нотують 11 тижнів, коли оплачувалася праця теслярів та закуповувалося дерево, але, очевидно, не тільки для будови церкви, але й робіт на цвинтарі, дзвіниці та ін. Посвята церкви відбулася в середині 1712 р.¹⁴, а теслі виконували окремі роботи ще протягом трьох тижнів, викінчуючи церкву.

Оплата теслярської роботи складалася з трьох частин: зарплата підмайстрам, зарплата майстрові та видатки на напої («трунок»). Вартість послуг майстрів у кілька разів перевищувала працю підмайстрів. Очевидно, що братство залучило теслю Григорія як архітектора та керівника будови, щедро оплачуючи його працю. Коли

виконувалися невеликі роботи або короткий період часу, то працю підмайстрів оплачували тільки за надання напоїв та їжі («за трунок»), що здешевлювало вартість масштабного будівництва.

Будівельний дерев'яний матеріал братство закупувало у близьких до Львова селах. У перший же тиждень після укладання угоди з теслярським майстром-будівничим Григорієм кілька братчиків виїхали на закупівлю дерева в підльвівське село Домажир, де домовлялися з селянами про дешевший товар для побудови церкви. На звичний в таких випадках могорич з братської скарбниці витратили 16 гр. на купівлю кварта горілки. Одного разу разом з братчиком Теодором Вергуном на закупівлю деревини виїжджав парох церкви отець Симеон Гавалевич¹⁵. Окрім Домажира, братські закупівельники виїжджали до села Лозина в сучасному Яворівському районі – відомої оселі численного дрібношляхетського роду Лозинських. Василь з Лозини не тільки продавав дерево, але й сам привозив його до Львова.

Вид та сорт будівельного дерева залежали від етапів теслярських робіт. Спочатку рилися траншеї під фундаменти, в які закладалися дубові підвалини. Інколи братство закупувало цілі штуки дубів, які теслі вже обробляли на місці будови. Дубове дерево коштувало дорого: один дуб мав вартість 3 зл., інший – 3,5 зл., а найбільший – 4,5 зл. З ходом основних теслярських робіт виникла потреба постачання дешевшого дерева, з якого формувалися стіни церкви. Братчики замовляли довге дерево по 11–15 ліктів довжини (близько 8-10 м) та середнє – довжиною 8 ліктів (близько 6 м). Далі з'явилася більша потреба у коротшому та дешевшому дереві, яке братчики привозили з Лозини. Для внутрішніх робіт закупили дошки: тертиці та платви. На двері використовувався міцніший матеріал – дубові тертиці. Також добротного дубового матеріалу потребувало покриття куполів церкви¹⁶.

Окрім теслярів, до будівельних робіт залучалися й інші ремісники. Фундамент, очевидно, з каменю обмуровували та затиньковували вапном. Коли теслі звели стіни та перший купол Богоявленської церкви, у 1711 р. за роботу взявся бляхар, що виготовив залізний хрест, а маляр його помалював, очевидно, позолотою разом з банею. Куполів у церкві планувалося три, як це і відображено на відомих видах Львова кінця XVIII – початку XIX ст.¹⁷ У 1712 р. той же бляхар та маляр виготовили та помалювали ще два хрести. Братство закупило також 12 аркушів

бляхи для покриття. Ймовірно, будівничий Григорій запланував варіант головного купола під бляхою¹⁸. У братських реєстрах 1711–1712 рр. серед закуплених матеріалів відсутня гонтова дошка. Через кілька років, у 1714 р., братчики, віднайшовши нові фінансові можливості, підбили церкву гонтовою дошкою. Пізніше братчики періодично закуповують гонту, оскільки вона якнайкраще охороняла церкву (як дах, так і стіни) від псування.

Врешті після основного завершення зовнішніх робіт братство розпочало у 1712 р. наймати майстрів та виконувати внутрішні роботи з прикраси храму. Спочатку замовили великий світильник (лампу) з довгим шнуром з прикрасами у вигляді кульок, які виточував токар та позолочував маляр. Невдовзі було виконано і другий менший світильник, що мав присвічувати при другому вівтарі¹⁹. Бляхар виготовив ліхтар під велику свічку («поставник»), який розмістили перед рядом ікон апостолів (пред Апс`толи).

Малярська робота братством була замовлена у незначному масштабі: за неї заплатили невідомому маляреві тільки 11 зл. – за ремонт ікон («вихендожання образів»). З розвідок Володимира Александровича довідуємося, що навколо церкви існував невеликий малярський осередок, який міг реалізувати замовлення братчиків ще в XVII ст.²⁰ За відомостями, почерпнутими з візитації 1743 р., у Богоявленській церкві знаходилося 22 великі ікони²¹. На користь припущення про перенесення ікон зі старої церкви свідчить факт замовлення братчиками у коваля довгих цвяхів («шпирталів») для прибивання ікон. Отже, ці ікони могли перенести зі старої церкви, бо великих малярських робіт у першій половині XVIII ст. братчики не виконували. У 1750 р. братство замовило невідомому малярові ікон на суму 216 зл.²² А невдовзі, у 1761 р., братчики вже змушені продавати ікону «Matki Nayswietszey almuzny» за 24 зл. 10 гр.

В середині 1712 р., очевидно, на свято Зіслання св. Духа, дійшло до освячення нової церкви. За давнім церковним звичаєм престол помили вином²³. Окремо було закуплено мило для вимивання підлоги та стін. На престол та до церкви купили тонке та товсте полотно різного ґатунку. Ще у 1711 р. братчики подбали про антиминос у львівського намісника, за що заплатили 16 зл. Перед самою посвятою братство отримало благословення з боку пастиря – львівського єпископа Варлаама

Шептицького, що вартувало 36 зл. Саму посвяту провів львівський офіціал Діонісій Синкевич, відомий також як церковний митець-гравер²⁴. З ним на посвяті були присутні парох Симеон Гавалевич та інші духовні особи, для яких братство влаштувало обід з пивом, методи. З нагоди посвяти церкви убогі отримали милостиню («ялмужну») від братства – 40 гр.

В братських реєстрах першої половини XVIII ст. спостерігаємо цікавий факт співіснування «старої» та «нової» церкви Богоявлення. Ще у 1705 р., до побудови нової церкви та її посвяти у середині 1712 рр., братство просить отця намісника дозволити провести богослужіння на свято Зіслання святого Духа. Подібні прохання віднотоуємо у 1715, 1724, 1726 рр., але при цьому згадується «стара» церква. У 1709 р. у братських реєстрах згадано «нову» церкву. А вже після зведення великого храму у 1711–1712 рр. ця «нова» церква стала «старою». Ще у 1737 р. існувала «стара» церква, коли один з старших братства забрав з неї три дубки та про цю подію писарю «для памяти написатиказаль»²⁵.

Один раз у братському реєстрі 1713 р. ця церква згадана під окремим титулом Зіслання святого Духа, яку старший братства Іван Комаренський «своимъ же коштомъ такъ гонтами и всѣми потребами, яко и ремесником ѿправил». У 1745 р. згадуються значні будівельні роботи «коло церкви св. Духа», а через рік, очевидно, у цій церкві був посвячений вівтар св. Михайла. А втім, окремою від Богоявленської церкви її важко уявити. Ймовірно, її слід вважати церковцею-капличкою, розташованою на емпорі церкви. Така практика двох різноярусних престолів застосовувалася у «православний» період існування Богоявленської церкви. На наших теренах у той час вона зустрічалася досить часто. Найвідоміші приклади: церковця Введення в храм Богородиці на емпорі церкви св. Юра в Дрогобичі, церковця-вівтар св. Трійці у церкві св. Миколая у селі Тур'я Старосамбірського району²⁶. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. церкви на емпорі поступово зникають з галицьких храмів.

Підсумовуючи, слід сказати, що церква Богоявлення у Львові була побудована упродовж двох років, у 1711–1712 рр., а її посвята відбулася

в середині 1712 р. На емпорі Богоявленської церкви була відновлена чи побудована церква-каплиця Зіслання св. Духа, в якій періодично проводили богослужіння.

Роботу з побудови церкви організував майстер-тесляр Григорій. У найгарячішу пору на будівництві храму працювало 30–40 теслярів-підмайстрів одночасно. Будівництво пройшло всі етапи: від закладення підмурівка, дубових підвалин, зведення стін з будівельного дерева та вивищення трьох куполів, один з яких був покритий бляхою.

Після завершення основних теслярських робіт до прикраси церкви долучилися бляхарі, токарі, ковалі, малярі, які отримали замовлення на мистецьке оформлення інтер'єру іконами, свічниками, ліхтарями. Проте більша частина ікон була перенесена зі старої церкви. Це ж можна сказати і про церковний посуд, оскільки у братських реєстрах цього часу відсутні записи про замовлення робіт у золотарів.

Братство оперувало обмеженими коштами: на будівництво храму було зібрано близько 2400 зл. При цьому братчики продали церковне срібло у злитках та заставили окремі церковні коштовності. Для порівняння при будівництві собору св. Юра у Львові тільки вартість одних скульптур склала майже 37 тис. зл.²⁷ Неможливість побудувати муровану церкву призвела наприкінці XVIII ст. до приєднання Богоявленської парохії до міської Успенської церкви та розпорядження австрійської влади про розібрання цієї святині львівських українців у 1804 р.

¹ Див.: Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів, 2002 (український переклад видання 1844 р.). – С. 98;

Петрушевич А. Краткая историческая роспись всем русским церквям и монастырям, так уничтоженным, как и до сих пор существующим в престольном Червенорусском городе Львове // Зоря Галицкая. – Львов, 1851. – № 78. – С. 644;

Його ж. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. – Львов, 1874. – С. 676; Шараневич І. Прочие братства при церквах (на передместях) города Львова, в XVI и XVII столетию // Временник Института Ставропигийского с месяцесловом на год простый 1875. – Львов, 1874. – С. 152;

Лабенский Ф. Русские церкви и братства на предградиях львовских: Материалы по истории города Львова [Оттиск из «Вестника Народного Дома»]. – Львов, 1911. – С. 15, 23-26;

Карпович В. Старий Львів: Церкви. I: Неіснуючі // Стара Україна. – Львів, 1925. – № 1-2. – С. 15-16;

- Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С. 386 (індекс);
Його ж. Історичні проходи по Львову. – Львів, 2009. – С. 73, 76;
Бокало І. Втрачені дерев'яні церкви Львова: локалізація та реконструкція // Вісник Інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2005. – Вип. 15. – С. 23–26.
- ² Голубець М. Богоявленська церква на Галицькому передмісті [Львова] // Діло. – Львів, 1926. – Ч. 141 (29 червня). – С. 2-3; Ч. 142 (30 червня). – С. 2-3 (частково автор повторив матеріал у наступній статті);
Його ж. Підземний Львів. (Слідами зриваних з землею церков старого Львова) // Діло. – Львів, 1927. – № 115 (26 травня). – С. 2);
Лазорак Б. Про «посполиту» школу Львівського Богоявленського братства (1546-1795 рр.) та чудо на іконі Пресвятої Богородиці 1761 р. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові) // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Кн. 1. – Львів, 2014. – С. 178-192;
Бандрівський М. З історії православних церков Львова: Що ми знаємо про Богоявленську церкву Львова? // Успенська вежа. – Львів, 2009. – № 1 (січень). – С. 5.
- ³ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 197 (Митрополичий римсько-католицький капітул у Львові). – Оп. 2. – Спр. 1275. – Арк. 390 (за автографом праці).
- ⁴ Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. – Львов, 1874. – С. 676.
- ⁵ Finkel L. Najazd tatarów na Lwów r.1695 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1890. – R. 4. – S. 476 (автор правильно пише про дерев'яну церкву на Краківському передмісті, але хибно, за Юзефовичем, називає її Богоявленською). Праці інших дослідників див. у примітці 1.
- ⁶ Czolowski A. Najazd tatarów na Lwów 1695 r. – Lwów, 1902. – S. 44.
- ⁷ [Анонім]. Relacja o inkursii tatarskiej i o bitwie wojska naszego z nimi w przedmieściach lwowskich die 11.02.1695 // Biblioteka naukowego Zakładu im. Ossolińskich. – Lwów, 1848. – T. 1. – S. 172.
- ⁸ Charewiczowa Ł. KlęskizarazwdawnymLwowie. – Lwów, 1930. – S. 67; Borek P. Skutki zdobycia Lwowa przezszwedóww 1704 // Львів: місто, суспільство, культура. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі: Зб. наук. праць / За ред. О. Аркуші й М. Мудрого. – С. 160.
- ⁹ Львівський історичний музей. – Відділ фондів (рукописи), спр. 125-126. Ці книги готуються до друку, далі покликання на них робитимуться на сторінки макету книги: Богоявленське братство Львова у XVIII ст.: дослідження та матеріали (у друку).
- ¹⁰ Гребінка Симеон – також член Львівського Ставропігійського братства, один з його керівників у 1712-1721 рр. (Архів Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 627, 337-338, 340, 342;

- Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства. – Львів, 2011. – С. 228, 241), руський старший у Львові у 1713-1717, 1719-1724 рр. (Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII-XVIII wieku. – Toruń, 2008. – S. 337).
- ¹¹ Богоявленське братство Львова... – С. 9.
- ¹² У словнику народних будівничих його немає, див.: Вуйцик В., Слободян В. Матеріали до словника народних будівничих // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2001. – Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 544-601.
- ¹³ Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького (далі –НМЛ). – Ркл. 17, с. 26.
- ¹⁴ На підставі візитаційного опису Богоявленської парафії 1743 р. у літературі переважає хибна думка про 1711 р. як рік посвяти церкви, див.: Голубець М. Богоявленська церква на Галицькому передмісті [Львова] // Діло. – Львів, 1926. – Ч. 142 (30 червня). – С. 3 (першим ввів в обіг дату з неозначеним «около 1711 р.»);
Бокало І. Втрачені дерев'яні церкви Львова: локалізація та реконструкція // Вісник Інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2005. – Вип. 15. – С. 24 («Перед 1711 р. було збудовано нову церкву»);
Лазорак Б. Про «посполиту» школу Львівського Богоявленського братства (1546-1795 рр.) та чудо на іконі Пресвятої Богородиці 1761 р. ЦДІА України у м. Львові // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Кн. 1. – Львів, 2014. – С. 185 («У 1711 р. після освячення нової церкви [...] школа була відремонтована»). Насправді братство займалося ремонтом школи та шпиталю у 1710 р., перед побудовою нової церкви.
- ¹⁵ Богоявленське братство Львова... – С. 119.
- ¹⁶ Там само. – С. 122.
- ¹⁷ Гравюра Франсуа Пернера 1772 р. (останнє видання: Атлас українських історичних міст. Т. 1: Львів. – К., 2014. – Іл. 2.2);
Гравюра Юрія Вишльовського з початку XIX ст. нещодавно впроваджена в науковий обіг (Слободян В., Слободян П. Грамота львівського цеху римарів з фондів Львівського історичного музею // Музеї Львова: події, колекції, люди: матеріали науково-практичної конференції, Львів, 24-25 жовтня 2013 року. – Львів, 2015. – С. 75).
- ¹⁸ Цікаво, що як і сьогодні, у той час такий бляшаний варіант виглядав дешевшим, якщо порівнювати вартість бляхи та гонтової дошки й гонтових цвяхів. Фаска останніх, тобто 180 штук, вартувала 18 зл., а за копу (60 штук) цвяхів для бляхи треба було викласти тільки 3 зл. 18 гр., тобто майже вдвічі менше (с. 123). За віз гонт треба було заплатити 23 зл. 10 гр. (с. 127), а 12 аркушів бляхи – всього 8 зл.
- ¹⁹ За візитацією 1743 р. у церкві знаходилося три вітварі: НМЛ. – Ркл. 17, с. 26.

- ²⁰ Александрович В. Львівський осередок українських малярів другої половини XVII століття // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2015. – Вип. 10-11. – С. 44-45, 55, 57; Його ж. Львівське середовище українських малярів першої половини - середини XVII століття (в друку). Висловлюю Володимирі Александровичу подяку за інформацію про малярське середовище навколо церкви Богоявлення.
- ²¹ НМЛ. – Ркл. 17, с. 27. У 1761 р. тільки за одну богородичну ікону братство платить малярю 24 зл. 10 гр. (с. 77).
- ²² Богоявленське братство Львова... – С. 179.
- ²³ У церкві Богоявлення також побутував звичай обмивати ікони пивом на свята (Богоявленське братство Львова... – С. 144).
- ²⁴ Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. – Львов, 1874. – С. 381; Александрович В., Ричков П. Собор святого Юра у Львові. – К., 2008. – С. 160.
- ²⁵ Богоявленське братство Львова... – С. 41.
- ²⁶ Драган М. Українські дерев'яні церкви. – Львів, 1937. – Ч. 1. – С. 80, 82-84, 124; Слободян В. Українське сакральне будівництво Старосамбірського району. – Львів, 2015. – С. 390. Хочу подякувати Василеві Слободяну за допомогу в роз'ясненні в досить заплутаній ситуації з церквами-капличками на емпорі.
- ²⁷ Александрович В., Ричков П. Собор святого Юра у Львові. – С. 175-176.